

PUBLIEK DOMEIN, PUBLIEKE RUIMTE

Een architecturale lezing van
The Human Condition

Hans Teerds

OASE#77

INTO THE OPEN

21

PUBLIC REALM, PUBLIC SPACE

An Architectural Reading of
The Human Condition

Hans Teerds

INLEIDING Het is dit jaar vijftig jaar geleden dat de filosofe Hannah Arendt het boek *The Human Condition* publiceerde.¹ Dit jubileum is op zich geen reden het boek juist nu in het architectonisch discours naar voren te schuiven. Opmerkelijk is wel dat het al die jaren actueel is gebleven.² Het tekent de kracht van haar analyses: weerbarstig, tegendraads en profetisch. Dat geldt ook voor haar analyse van het publieke domein,³ het thema dat, hoewel het slechts een enkel aspect is van wat zij in *The Human Condition* te berde brengt, de reden is het hier te bespreken. In dit artikel wil ik laten zien dat haar conceptualisering van het publieke domein niet enkel een politiek fenomeen is, maar ook relevant is voor de stedelijke openbare ruimte. Uit de opkomst van 'gated communities', shoppingmalls, stadscentra als museale pretparken en de heftige multiculturele confrontaties die na 9/11 aan het licht kwamen, blijkt eens te meer hoe noodzakelijk het is het publieke domein te 'her-denken' in een ruimtelijk kader. Het is evident dat dit niet alleen een zaak is van filosofen, sociologen en politico-logen, maar ook van architecten en stedenbouwers. Op zichzelf werd dat zo'n vijftien jaar geleden al onderkend door theoretici als Michael Sorkin en Bruce Robbins, die het thema van het publieke domein in het architectuurdiscours (her)introduceerden.⁴ In het Nederlandse taalveld zijn vooral René Boomkens, Lieven De Cauter, Maarten Hajer en Arnold Reijndorp er uitgebreid op ingegaan.⁵ In deze discussie is Arendt latent aanwezig: ze was de eerste die de problematiek van de openbaarheid in filosofische zin aan de orde stelde. Haar sombere conclusie dat het publieke domein als verloren moest worden beschouwd, resoneert in het werk van de hedendaagse theoretici.

In het vakgebied van de architectuur heeft het boek in al die jaren vooral een rol in de marge gespeeld. De bekendste architectuurtheoreticus die expliciet ingaat op haar werk is Kenneth Frampton.⁶ Verder verwijzen uiteenlopende architecten als Léon Krier en Frank van Klingeren⁷ naar haar werk, met name omdat ze bij Arendt een kritische houding ten opzichte van de moderniteit en de moderne techniek aantreffen. Sommige critici verwijten Arendt inderdaad een zekere melancholie. Ook bij haar bespreking van het publieke domein lijkt Arendt situaties uit het verleden, met name de Griekse en Romeinse staatsinrichting en stadstaten, te idealiseren, om vervolgens te concluderen dat in de moderniteit het publieke domein verloren is gegaan. Deze idealisering is echter een intentionele idealisering. Haar doel is het voorheen evidente maar in Nazi-Duitsland en Stalins Sovjet-Unie ontkende belang van het publieke domein en zijn veelvoudige betekenis te duiden. Voor Arendt was dit geen theorie, maar persoonlijke ervaring: als Joodse Duitse had ze in haar geboorteland voorafgaand aan de Tweede Wereldoorlog geen grond om op te staan, laat staan zich in een publiek domein haar betekenis te ontsluiten en nieuwe concepten om het 'verlozene' een plaats geven in de moderne wereld te ontwikkelen.⁸

DE WERELD VAN DE DINGEN Het publieke domein komt bij Arendt ter sprake tegen de achtergrond van de 'menselijke activiteiten' waarmee de mens de aarde conditioneert voor zijn verblijf: hoe hij zichzelf een plaats verwerft, de wereld stoffeert en comfortabeler maakt en – omdat hij niet alleen op aarde is – gemeenschappen sticht.⁹ Arendt onderscheidt deze

1
Hannah Arendt, *The Human Condition*, Chicago/Londen 1998 (1958); Nederlandse vertaling door C. Houwaard: Hannah Arendt, *Vita Activa. De mens: bestaan en bestemming*, Amsterdam 1994.

2
Opvallend is overigens dat het geheel van Arendts oeuvre op dit moment sterk in de belangstelling staat. Boeken en artikelen worden herdrukt (en vertaald: in Nederland zijn de afgelopen vijf jaar bijna al haar geschriften in vertaling beschikbaar gekomen) en er verschijnen tal van inleidingen in en boeken over haar werk. Een goede inleiding tot Arendts werk in relatie tot hedendaagse vraagstukken is Elisabeth Young-Bruehl, *Het belang van Hannah Arendt*, Amsterdam 2007.

3
Begrippen als publieke sfeer, publiek domein en openbaarheid duiden op hetzelfde fenomeen. Voor het vervolg van dit artikel kies ik voor het begrip 'publiek domein', vooral omdat dit de term is die ook door Arendt wordt gebruikt. De combinatie van termen verduidelijkt overigens wel waar het om gaat: het publieke leven in openbaarheid, dat zich niet alleen 'zichtbaar' en 'begrensd' (domein) afspeelt, maar ook 'onzichtbaar' en 'onbegrensd' (sfeer).

4
Michael Sorkin (red.), *Variations on a Theme Park. The New American City and the End of Public Space*, New York 1992; Bruce Robbins (red.), *The Phantom Public Sphere*, Minneapolis 1993.

5
René Boomkens, *Een drempelwereld: moderne ervaring en stedelijke openbaarheid*, Rotterdam 1998; Maarten Hajer en Arnold Reijndorp, *Op zoek naar nieuw publiek domein*,

activiteiten in arbeiden, werken en handelen (en spreken). Arbeiden correspondeert met het biologische leven, het menselijk lichaam, groei en verval. Het is verbonden met het streven 'in leven te blijven'. Elke dag opnieuw. De conditie van het arbeiden is het leven zelf. Werken houdt daarentegen verband met het door mensenhanden gemaakte (kunst) product. Werken schept een kunstmatige duurzame 'wereld van dingen', waarbinnen het menselijk leven zich kan ontplooiën. De conditie van het werken is het 'zijn in de wereld'. In feite draait Arendts onderscheid echter om de laatste categorie, het handelen en spreken. Het is de enige menselijke activiteit die zich rechtstreeks tussen de mensen voltrekt, zonder tussenkomst van dingen of materie. Het is bovendien per definitie een publieke activiteit: handelen en spreken is alleen zinvol als het door iemand gehoord en gezien wordt, het levert immers geen tastbare resultaten op, tenzij het opgetekend wordt in verhalen, rapporten, romans, films, notulen, enzovoort. En hoewel het handelen en spreken zelf vluchtig is, kan de impact van de woorden en daden enorm zijn. De conditie van het handelen is de menselijke pluraliteit; het is de basis van het politieke leven.¹⁰ Kenneth Frampton heeft er op gewezen dat Arendts onderscheid tussen arbeiden en werken vrijwel parallel verloopt met het onderscheid dat al eeuwenlang wordt gemaakt tussen bouwen en architectuur.¹¹ Bouwen is allereerst biologisch noodzakelijk, de mens heeft een woonplaats en onderdak nodig om te overleven. Het is echter tevens ontegenzeggelijk deel van het menselijke kunstproduct, deel van de 'wereld van dingen' die de aarde stoffeert en de menselijke ontplooiing mogelijk maakt. Arendt wijst juist deze 'wereld van dingen' aan als podium van het publieke handelen en

Rotterdam 2001; Lieven De Cauter, *De capsulaire beschaving. Over de stad in het tijdperk van de angst*, Rotterdam 2004.

6
Kenneth Frampton, 'The Status of Man and the Status of his Objects. A Reading of *The Human Condition*', in: Melvyn A. Hill (red.), *Hannah Arendt. The Recovery of the Public World*, New York 1979.

7
Voor de invloed van *The Human Condition* op Léon Krier, zie bijvoorbeeld zijn artikel 'The Blind Spot' in *Architectural Design* 1978, nr. 4, p. 218-221; voor de invloed op Frank van Klinger: zie Marina van den Bergen en Piet Vollaard, *Hinder en ontklontering. Architectuur en maatschappij in het werk van Frank van Klinger*, Rotterdam 2003.

INTRODUCTION This year marks the fiftieth anniversary of the publication of philosopher Hannah Arendt's book *The Human Condition*.¹ This anniversary is not sufficient reason, in itself, to introduce the book into the architectural discourse at this particular moment. Yet is remarkable that it is still current after all these years.² This shows the power of her analyses: obstinate, contrarian and prophetic. This also holds for her analysis of the public realm,³ the theme that, although it is only one aspect of what she addresses in *The Human Condition*, is the reason for discussing it here. In this article I wish to demonstrate that her conceptualisation of the public realm is not simply a political phenomenon, but is also relevant to the urban public space. From the rise of 'gated communities', shopping malls, city centres as museum theme parks and the intense multicultural confrontations that have come to light since 9/11, it seems ever more imperative to 're-think' the public realm in a spatial framework. It is evident that is not simply a matter for philosophers, sociologists and political

scientists, but for architects and urban planners as well. In and of itself this was already recognised about 15 years ago by theorists such as Michael Sorkin and Bruce Robbins, who (re)introduced the theme of the public realm into the architectural discourse.⁴ In Dutch-speaking areas, René Boomkens, Lieven De Cauter, Maarten Hajer and Arnold Reijndorp, in particular, have addressed this theme extensively.⁵ In this discussion, Arendt is latently present: she was the first to address the issue of publicness in a philosophical sense. Her sombre conclusion that the public realm should be considered lost resonates in the work of contemporary theorists.

In the architecture discipline, the book has mainly played a marginal role throughout the years. The most famous architecture theorist to explicitly respond to her work is Kenneth Frampton.⁶ In addition, various architects, such as Léon Krier and Frank van Klinger⁷ refer to her work, particularly because they find in Arendt a critical attitude towards modernity and modern technology. Some critics indeed fault Arendt

1
Hannah Arendt, *The Human Condition* (Chicago/London: The University of Chicago Press, 1998 [1958]).

2
It is incidentally worth noting that the whole of Arendt's oeuvre is currently the focus of attention. Her books and articles are being reprinted (and translated: in the Netherlands, almost all of her writings have become available in translation over the last five years) and numerous introductions to and books about her work are being published. A good introduction to Arendt's work in relation to contemporary issues is Elisabeth Young-Buehl, *Why Arendt Matters* (New Haven: Yale University Press, 2006).

3
Concepts like public sphere, public realm and publicness all refer to the same phenomenon. In the rest of this article I opt for the concept 'public realm', primarily because this term was also used by Arendt. The combination of terms, on the other hand, does clarify what this is all

8

Young-Bruehl, op. cit. (noot 2). Young-Bruehl heeft ook een gedegen intellectuele biografie over Hannah Arendt geschreven, waarin duidelijk wordt hoe Arendts ervaring haar werk heeft beïnvloed: Elisabeth Young-Bruehl, *Hannah Arendt. Een biografie*, Amsterdam 2005.

9

Arendts keuze zich te concentreren op de menselijke activiteiten is mede gebaseerd op het onderscheid dat Aristoteles maakt met betrekking tot het goede leven: écht leven is ofwel participeren in de politiek (*vita activa*) of contemplatie (*vita contemplativa*). Arendt concentreert zich hier dus op het eerste aspect van het goede leven. In de filosofische en theologische traditie lag de focus juist vaak op de *vita contemplativa*, wat volgens Arendt heeft geleid tot een zich afkeren van de wereld, tot wereld-

about: public life in public, which unfolds not only 'visibly' and 'finitely' (realm) but also 'invisibly' and 'infinite' (sphere).

4 Michael Sorkin (ed.), *Variations on a Theme Park: The new American City and the End of Public Space* (New York: Hill and Wang, 1992); and Bruce Robbins (ed.), *The Phantom Public Sphere* (Minneapolis: University of Minnesota Press, 1993).

5 René Boomkens, *Een drempelwereld: moderne ervaring en stedelijke openbaarheid* (Rotterdam: NAI Publishers, 1998); Maarten Hajer and Arnold Reijndorp, *In Search of New Public Domain* (Rotterdam: NAI Publishers, 2001); Lieven De Cauter, *The Capsular Civilization: The City in the Age of Fear* (Rotterdam: NAI Publishers, 2004).

6 Kenneth Frampton, 'The Status of Man and the Status of His Objects: A reading of *The Human Condition*', in: Melvyn A. Hill (ed.), *Hannah Arendt: The Recovery of*

for a certain melancholy. In her discussion of the public realm, Arendt seems to idealise situations from the past, especially the Greek and Roman polities and city-states, only to conclude that the public realm has been lost in modernity. This idealisation, however, is an intentional idealisation. Her aim is to point out the formerly evident importance, nonetheless denied in Nazi Germany and Stalin's Soviet Union, of the public realm and its multiple meanings. To Arendt this was not theory but personal experience: as a German Jew she had had no place in which to stand in her home country in the period leading up to the Second World War, let alone to decipher the meaning of a public realm and to develop new concepts to give the 'lost' a place in the modern world.⁸

THE WORLD OF THINGS In Arendt's work the public realm is discussed against the backdrop of 'human activities' through which man conditions the earth to his sojourn on it: how he carves out a place for himself, furnishes the world and makes it more comfort-

able and – because he is not alone in the world – forms communities.⁹ Arendt divides these activities into labour, work and action (and speech). Labour corresponds to biological life, the human body, growth and decay. It is linked to the effort 'to stay alive'. Day after day. The condition of labour is life itself. Work, on the other hand, is connected to the human artifice. Work creates an artificial, sustainable 'world of things' within which human life can develop. The condition of work is 'being in the world'. In essence, however, Arendt's distinction focuses on the last category, action and speech. It is the only human activity that takes place directly among humans, without the intercession of things or matter. Moreover, it is, by definition, a public activity: action and speech only make sense if they are heard and seen by others; they produce no tangible results, after all, unless they are recorded in stories, reports, novels, films, minutes, and so forth. And although action and speech themselves are transitory, the impact of words and deeds can be enormous. The

spreken. Hoewel ze zich in deze zin nooit met architectuur heeft beziggehouden, geeft ze hier toch een argument om de betekenis van het vak te specificeren. Belangrijke bronnen voor de architectuurtheorie als Martin Heidegger en Maurice Merleau-Ponty wijzen op de verhouding van het individu (als representant van de menselijke gemeenschap) tot de aarde, zoals bijvoorbeeld via beider analyses van het begrip 'wonen'. Bouwen als het instrument waarmee de mens voor zichzelf op aarde plaats maakt, haar bewoonbaar maakt en toe-eigent. Arendt gaat daarentegen niet uit van het individu als representant van de gemeenschap, maar van de 'mens in meervoud'. De 'wereld van de dingen' heeft in deze plurale gemeenschap een intermediaire functie: 'Het gezamenlijk leven in de wereld betekent in wezen dat zich tussen hen die haar bewonen een wereld van dingen bevindt (...); als door elk ander intermediair worden mensen door de wereld tegelijkertijd verbonden en gescheiden.'¹² Door samen te brengen en te scheiden transformeert het de wereld in een *samenhangend bestel van dingen*. Arendt benadrukt dat deze samenhang noodzakelijk is voor zinvol handelen en spreken.¹³ Architectuur is daarmee niet slechts een instrument, of een vorm van cultuur en beschaving, maar ook een voorwaarde voor publiek leven.

PLURALITEIT, GELIJKTIJDIGHEID, CONTINUÏTEIT Arendt duidt het belang van het handelen en spreken in het openbaar door middel van drie aspecten. Het eerste is de singularisatie van het individu. Alleen wie het eigen domein verlaat en actief in het publieke leven participeert, kan zichzelf op het spoor komen, stelt Arendt. Anders gezegd: een zinvol leven

vreemdheid. De *vita activa* is daarentegen in alles op de wereld gericht, op de opbouw van de menselijke gemeenschap. Arendt 1994, op. cit. (noot 1), p. 27.

10
ibid., p. 19-20.

11
Frampton, op. cit. (noot 6), p. 102.

12
Arendt 1994, op. cit. (noot 1), p. 60.

13
ibid., p. 62.

condition of action is human plurality; it is the basis of political life.¹⁰ Kenneth Frampton has pointed out that Arendt's distinction between labour and work virtually parallels the distinction made for centuries between building and architecture.¹¹ Building is first and foremost biologically necessary; man needs a place to live and shelter in order to survive. It is, however, undeniably part of the human artifice, part of the 'world of things' that furnishes the earth and makes human development possible. Arendt identifies this very 'world of things' as the stage of public action and speech. While she never addresses architecture in this regard, she nonetheless provides an argument to specify the meaning of the discipline. Such important sources for architecture theory as Martin Heidegger and Maurice Merleau-Ponty point out the relationship of the individual (as representative of the human community) with the earth, for instance in both of their analyses of the concept of 'habitation'. Building as the instrument with which man carves out a place for himself on earth, makes it habitable and

claims it. Arendt, on the other hand, does not base her argument on the individual as representative of the community, but on 'man in the plural'. The 'world of things', in this plural community, has an intermediary function: 'To live together in the world means essentially that a world of things is between those who have it in common . . . like every in-between, relates and separates men at the same time.'¹² By relating and separating, it transforms the world into a *coherent system of things*. Arendt emphasises that this coherence is crucial for meaningful action and speech.¹³ This makes architecture not just an instrument, or a form of culture and civilisation, but a pre-requisite for public life.

PLURALITY, SIMULTANEITY, CONTINUITY Arendt explicates the importance of action and speech in public by means of three aspects. The first is the singularisation of the individual. Only when one leaves one's own realm and actively participates in public life can one begin to find oneself, Arendt argues. To put it another way, a meaningful life means transcending oneself

the *Public World* (New York: St. Martin's Press, 1979), 102.

7
On the impact of *The Human Condition* on Léon Krier, see for instance his article 'The Blind Spot', *Architectural Design*, 4 (1978), 218-221; on the impact on Frank van Klingeren, see Marina van den Bergen and Piet Vollaard, *Hinder en ontklontering: architectuur en maatschappij in het werk van Frank van Klingeren* (Rotterdam: 010 Publishers, 2003).

8
Young-Bruehl, *Why Arendt Matters*, op. cit. (note 2). Young-Bruehl has also written a thorough intellectual biography of Hannah Arendt, in which the way Arendt's experience influenced her work is made clear: Elisabeth Young-Bruehl, *Hannah Arendt: For Love of the World* (New Haven: Yale University Press, 1982).

9
Arendt's choice to concentrate on human activities is partly based on the distinction Aristotle made in relation to the good life: true life

is als het boven zichzelf kan uitstijgen en bijdraagt aan de publieke zaak. In de toewijding hieraan bereikt de mens zijn ware bestemming én vrijheid, mede doordat het in die inzet voor de publieke zaak bevrijd wordt van de eigen beslommingen.¹⁴ Het tweede aspect is dat dezelfde verschijning van het individu de menselijke pluraliteit constitueert. Het gaat daarin om een paradoxale pluraliteit. De individuele mens is immers als wezen vergelijkbaar, maar door te spreken en te handelen blijkt zijn uniciteit. Niemand spreekt en handelt hetzelfde, omdat ieders levensverhaal verschillend is.¹⁵ Het laatste aspect is de bevestiging van de werkelijkheid door deze verschijning ‘en public’. Wat slechts op het private domein blijft, wordt nooit ‘werkelijk’ voor de mensheid, het is immers niet zichtbaar noch hoorbaar. Wat echter in de openbaarheid verschijnt, krijgt de grootst mogelijke bekendheid. Dit is het belang van het publieke domein: ‘De aanwezigheid van anderen, die zien wat wij zien en horen wat wij horen, bevestigt voor ons de werkelijkheid van de wereld en van onszelf.’¹⁶

Met deze analyse benadrukt Arendt onlosmakelijke verbondenheid tussen de menselijke pluraliteit en het publieke domein. Waar de pluraliteit wordt ingedamd, daar is geen publiek domein; verlies van publiek domein is gevaarlijk voor de pluraliteit – dan wordt mensen de vrijheid ontnomen zich met hun eigen unieke biografie te ontwikkelen ten overstaan van anderen, en zich daarmee in te voegen in de georganiseerde wereld.¹⁷ In *The Human Condition* wijst Arendt daarbij niet zozeer naar politieke bedreigingen, maar vooral naar andere ontwikkelingen: de massamaatschappij (die in haar tijd steeds zichtbaarder werd), de bureaucratische organisatievorm die daarbij hoort en bovendien het toenemende primaat van economische principes

14
Ibid., p. 44.

15
Ibid., p. 174; vergelijk ook Veronica Vasterling, ‘Hannah Arendt: Een fenomenologie van het politieke’, in: Ciano Aydin (red.), *De vele gezichten van de fenomenologie*, Kampen 2008, p. 75.

16
Ibid., p. 58.

17
Hannah Arendt, *Between Past and Future*, Londen 1961, p. 148.

is either participation in politics (*vita activa*) or contemplation (*vita contemplativa*). Here Arendt concentrates on the first aspect of the good life. In philosophical and theological tradition, instead, the focus was often on the *vita contemplativa*, which Arendt felt had led to a withdrawal from the world, from a disconnection from reality. The *vita activa*, on the contrary, is focused on the world, on building the human community. Arendt, *The Human Condition*, op. cit. (note 1), 16.

10
Ibid., 7-8.

11
Frampton, ‘The Status of Man’, op. cit. (note 6).

12
Arendt, *The Human Condition*, op. cit. (note 1), 52.

13
Ibid., 55.

14
Ibid., 36.

15
Ibid., 176; compare also with Veronica Vasterling, ‘Hannah Arendt:

and participating in public affairs. By devoting himself to this, man attains both his true destiny and liberty, in part because this dedication to the public good frees him of his own concerns.¹⁴ The second aspect is the same outward nature of the individual constitutes human plurality. This is a paradoxical plurality. Individual man, after all, is similar to others as a being, but he demonstrates his uniqueness by speaking and acting. No one speaks or acts the same way, because everyone’s life story is different.¹⁵ The last aspect is the affirmation of reality by appearing ‘in public’. What remains merely in the private realm never becomes ‘real’ for humanity; after all, it is neither visible nor audible. What appears in public, however, acquires the greatest possible recognition. This is the importance of the public realm: ‘The presence of others who see what we see and hear what we hear assures us of the reality of the world and of ourselves.’¹⁶

With this analysis, Arendt emphasises the inextricable connection between human plurality and the public realm. When plurality is con-

ined, there is no public realm; the loss of the public realm is dangerous for plurality – people are stripped of the freedom to develop their own unique biography in relation to others and with it to take part in the organised world.¹⁷ In this regard, Arendt, in *The Human Condition*, does not so much identify political threats, but mainly other developments: the mass society (which was becoming more and more evident in her time), the bureaucratic forms of organisation attendant upon this and in addition the increasing primacy of economic principles over everyday life. In short her analysis comes down to the observation that in mass society, deviations from ‘normal’ behaviour run counter to the common interest and therefore cannot be tolerated. And because of the totalitarian pretensions of economics, man is not seldom approached as ‘merely’ a consumer, as a being that can be regulated through economic principles. Arendt sees this as a curtailment of ‘man in the plural’. In all of these instances, people have become solitary individuals, prisoners of their own subjective experience – even if

over het dagelijks leven. Kort gezegd komt haar analyse erop neer dat in de massamaatschappij afwijkingen van het ‘normale’ gedrag ingaan tegen het gedeelde belang en daarom niet getolereerd kunnen worden. En door de totalitaire pretentie van de economische wetenschap wordt de mens niet zelden benaderd als ‘slechts’ consument, als een wezen dat via economische principes gereguleerd kan worden. Arendt ziet dit als een inperking van de ‘mens in meervoud’. In al deze gevallen zijn mensen eenlingen geworden, gevangenen van de eigen subjectieve ervaring – ook al kunnen anderen precies diezelfde ervaring hebben. Het einde van de gemeenschappelijke wereld is gekomen als ze gereduceerd is tot een enkel perspectief en een enkel aspect.¹⁸ Arendt stelt daar tegenover dat een echt publiek domein gekenmerkt wordt door de *gelijktijdigheid* van talloos vele perspectieven. ‘Slechts waar dingen door velen worden gezien in een verscheidenheid van aspecten zonder van karakter te veranderen, zodat zij die zich met deze dingen bezighouden weten dat zij hetzelfde zien, hoezeer verschillend zij het ook mogen zien, kan de werkelijkheid van de wereld haar ware en betrouwbare gestalte geven.’¹⁹

Een tweede kenmerk van het publieke domein is volgens Arendt de *duurzaamheid* ervan. Hierin speelt de ‘wereld van de dingen’ een belangrijke rol: ze verleent het publieke domein zijn duurzaamheid, de intermenselijke activiteiten zelf zijn immers per definitie vluchtig van karakter. De ‘wereld van de dingen’, die er al was voor wij er waren en er zal zijn als wij er niet meer zijn, verleent de mens de stabiliteit en betrouwbaarheid die noodzakelijk is als woonplaats van de sterfelijke mens.²⁰ Arendt benadrukt dat deze ‘wereld van dingen’ niet voorwaarde voor het publiek domein is,

18
In zekere zin zijn de pretparken van Disney hier sprekende voorbeelden van. De precisie waarmee dit concern attracties weet te organiseren tot een welbepaalde climax, leidt ertoe dat er weinig ruimte is voor andere ervaringen dan dit ene perspectief. Niet voor niets verwijst Sorkin juist naar Disneyland – niet alleen omdat er niet gedemonstreerd kan worden, maar ook omdat ieder geacht wordt hetzelfde te ervaren (en daarmee tevreden te zijn).

19
Arendt, op. cit. (noot 1), p. 65.

20
Ibid., p. 135.

others can have the exact same experience. The end of the commonly shared world has arrived when it is reduced to a single perspective and a single aspect.¹⁸ To counter this, Arendt argues that a real public realm is characterised by the *simultaneity* of countless perspectives. ‘Only where things can be seen by many in a variety of aspects without changing their identity, so that those who are gathered around them know they see sameness in utter diversity, can worldly reality truly and reliably appear.’¹⁹

A second characteristic of the public realm, Arendt says, is its *durability*. The ‘world of things’ plays an important role here: it lends the public realm its durability; interpersonal activities are, after all, by definition ephemeral. The ‘world of things’, which already existed before we came along and will still exist when we are gone, provides man the stability and the reliability it must have as the residence of mortal man.²⁰ Arendt emphasises that this ‘world of things’ is not just a pre-requisite for the public realm, as we saw earlier, but also the substance of action and speech:

Why devote yourself to the public good if you do not, in the process, contribute to something that transcends your own life? This durability, however, is under tremendous pressure. The personal dimension of the things with which we surround ourselves and with which we furnish our world vanishes when ‘arts and crafts’ are replaced by mass production. Furthermore, economic principles lead to shorter material lifespans: the world of things no longer outlives man.

AN ARCHITECTURAL PERSPECTIVE: CONTINUITY IN SPACE AND TIME The spatial dimension of the public realm was long ignored in the reception of Arendt’s concept of the public realm – to this day the discussion is virtually entirely abstract or politically oriented.²¹ Of course we must first think of this abstract dimension, of the dialogue in and of itself, which can take place anywhere. And of the formal aspects of the issue, of the political arena and institutions, such as the freedom of expression and religion, that guarantee the pluriformity of society.²² And of the virtual ‘space’:

Een fenomenologie van het politieke’, in: Ciano Aydin (ed.), *De vele gezichten van de fenomenologie* (Kampen: Uitgeverij Klement, 2008), 75.

16
Ibid., 50.

17
Hannah Arendt, *Between Past and Future* (London: Faber & Faber, 1961), 148.

18
In a certain sense, Disney’s theme parks are perfect examples of this. The precision with which this corporation manages to organise attractions to a carefully devised climax means that there is little room for experiences other than this one perspective. It is no coincidence that Sorkin refers to Disneyland – not just because you cannot demonstrate there, but also because everyone is expected to experience the same thing (and be content with that).

19
Arendt, *The Human Condition*, op. cit. (note 1), 57.

zoals we eerder zagen, maar ook de inhoud van het handelen en spreken: waarom je inzetten voor de publieke zaak, als je daarmee niet bijdraagt aan iets wat boven de context van het eigen leven uitstijgt? De duurzaamheid staat echter onder grote druk. De persoonlijke dimensie van de dingen waarmee we ons omringen en waarmee we onze wereld stofferen, verdwijnt waar de 'arts en crafts' vervangen worden door massaproductie. Economische principes leiden bovendien tot kortere afschrijftermijnen: de wereld van de dingen overleeft de mens niet meer.

EEN ARCHITECTURAAL PERSPECTIEF: CONTINUÏTEIT IN RUIMTE EN TIJD

De ruimtelijke dimensie van het publieke domein is in de receptie van Arendts concept van het publieke domein lang buiten beeld gebleven – nog altijd is de discussie vrijwel abstract of politiek getint.²¹ Natuurlijk moet in eerste instantie gedacht worden aan deze abstracte dimensie, aan de dialoog 'an sich', die overal en nergens kan plaatsvinden. En aan de formele kanten van de zaak, aan politieke arena en instituties als de vrijheid van meningsuiting en godsdienst, waarin de pluriformiteit van de samenleving gewaarborgd wordt.²² En aan de virtuele 'ruimte': aan de krantenkolommen, de opiniEPagina's, de discussiepagina's op internet, de debatavonden van politieke partijen, enzovoort. Het publieke domein heeft echter ook een concreet-ruimtelijke dimensie, die niet gemist kan worden. In *The Human Condition* is deze ruimtelijke dimensie telkens aanwezig. Dat begint al bij de historische schets van het publieke domein, waarbij Arendt verwijst naar publiek-ruimtelijke archetypen. Ze bespreekt de functionaliteit en toegankelijkheid, maar ook de begrenzing ervan door de private bezit-

21
Vgl. Rudi Visser, *Lof der zichtbaarheid, een uitleiding in de hedendaagse wijsbegeerte*, Amsterdam 2007, p. 27.

22
De instituties zijn noodzakelijk als waarborg voor het publieke domein. Zie hiervoor Arendt, op. cit. (noot 17), p. 149.

20
Ibid., 136.

21
Compare with Rudi Visser, *Lof der zichtbaarheid, een uitleiding in de hedendaagse wijsbegeerte* (Amsterdam: Uitgeverij SUN, 2007), 27.

22
These institutions are crucial as a guarantee for the public realm. On this, see Arendt, *Between Past and Future*, op. cit. (note 17), 149.

23
Her emphasis on the demarcation of the public realm, and its locus, makes clear that the Internet can only be called a public realm with difficulty, at least in the sense Arendt means. The Internet is too limitless, which means, paradoxically, that there is too little room to appear 'in public' in a meaningful way.

24
Arendt, *The Human Condition*, op. cit. (note 1), 71.

25
Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public*

of the newspaper columns, the opinion pages, the Internet forums, the debates of political parties, and so forth. However, the public realm also has a concrete spatial dimension that cannot be ignored. In *The Human Condition* this spatial dimension is present again and again. This starts with the historical sketch of the public realm in which Arendt refers to archetypes of public space. She discusses their functionality and accessibility, but also the way they became circumscribed by private ownership (like the court and the house).²³ This private realm is significant for Arendt, however much she undervalues it. Both realms are essential for man. Just as a life lived entirely in the private realm can have no meaning, so does a life lived entirely in public lose its depth. There are simply things that should remain hidden from the eyes of the world. The only guarantee for keeping these things private is 'the possession of a home of one's own, a private realm to which one can retire and be oneself'.²⁴

Another indication of the spatial dimension of Arendt's argument is that her argumentation is remark-

ably three-dimensional, especially when she deals with the necessary simultaneity of the countless perspectives in the public realm and displaying oneself to others. However much her ancient examples may differ from contemporary (political and public) life and from the contemporary city, her analysis makes clear that the public realm is not simply a political phenomenon, but rather that displaying oneself to others requires a concrete, demarcated yet public space.

This is of course hardly a new conclusion – I have already cited the names of people like Michael Sorkin, Bruce Robbins and Lieven De Cauter, who introduced the concept into the architectural discourse. Their work relies primarily on the analyses of Jürgen Habermas and Richard Sennett, who addressed the issue in the 1960s and 1970s, respectively.²⁵ In part because of this, their focus is primarily on necessary simultaneity as a characteristic of the public space that is meant to accommodate the public realm. This aspect has indeed come under pressure. The previously mentioned 'gated communities', shopping malls and

tingen (als hof en huis).²³ Dit private domein is voor Arendt van belang, hoezeer ze het ook onderwaardeert. Beide domeinen zijn essentieel voor de mens. Zoals een leven volledig geleefd op het private domein niet zinvol kan zijn, zo verliest een volledig openbaar geleefd leven zijn diepte. Er zijn nu eenmaal zaken die voor het oog van het publiek verborgen moeten blijven. De enige waarborg voor het verborgen houden van deze zaken is 'het bezit van een eigen huis, een eigen domein waarop men zich kan terugtrekken en zichzelf kan zijn'.²⁴

Een andere aanwijzing voor de ruimtelijke dimensie van Arendts betoog is dat haar argumentatie opvallend ruimtelijk is, met name wanneer ze ingaat op de noodzakelijke gelijktijdigheid van de talloos vele perspectieven op het publieke domein en het zich-aan-anderen-tonen. Hoezeer haar antieke voorbeelden ook van het hedendaagse (politieke en publieke) leven en van de hedendaagse stad verschillen, haar analyse maakt duidelijk dat het publieke domein niet slechts een politiek fenomeen is, maar dat de vertoning aan anderen een concrete, begrensde doch publieke ruimte vereist.

Dat is natuurlijk geen nieuwe conclusie – ik noemde al de namen van onder anderen Michael Sorkin, Bruce Robbins en Lieven De Cauter, die het begrip in het architectonisch discours introduceerden. Hun werk leunt vooral op de analyses van Jürgen Habermas en Richard Sennett, die respectievelijk in de jaren zestig en de jaren zeventig het onderwerp aan de orde stelden.²⁵ Mede daardoor ligt hun focus vooral op de noodzakelijke gelijktijdigheid als kenmerk van de openbare ruimte die het publiek domein zou moeten huisvesten. Inderdaad staat dit aspect onder druk. De al

23
Haar nadruk op de begrenzing van het publieke domein, en de *locus* ervan, maakt duidelijk dat het internet slechts moeizaam publiek domein genoemd kan worden, althans in de betekenis die Arendt eraan geeft. Het internet is te onbegrensd, waardoor er paradoxaal genoeg te weinig ruimte is om op een zinvolle manier 'en public' te verschijnen.

24
Arendt, op. cit. (noot 1), p. 77.

25
Jürgen Habermas, *The Structural Transformation of the Public Sphere. An Inquiry into a Category of Bourgeois Society*, Cambridge (Mass.) 1989 (vert. van *Strukturwandel Der Öffentlichkeit, Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft*, Neuwied/Berlijn 1962); Richard Sennett, *The Fall of Public Man*, New York

the changing meaning and functionality of (historic) city centres, but also the increase of closed-circuit surveillance cameras in the streets, the drawing up of rules of behaviour and the exclusion of undesirable persons from the public space, are all more or less visible exponents of a curtailment of simultaneity expressed in plurality and freedom. In his dissertation, René Boomkens provides a valuable identification of this curtailment. He emphasises that today's developments are characterised by spatial discontinuity. As a result, the urban fabric is losing the ability to accommodate the myriad perspectives within one coherent system.²⁶ Space is being partitioned, each section mono-programmed in isolation for a specific public.²⁷ One crosses the space between these 'places-to-be' by car, so that they (can) turn into a 'no-man's-land'.²⁸ In the experience of its users, the city is losing its public-space coherence.

Sorkin and co. are less interested in the second aspect that Arendt emphasises: only a durable public realm is a meaningful public realm. This is not simply a question of con-

tinuity in space, but also of continuity in time. There is relatively little attention paid to this in architecture. Its durability is reduced to environmental aspects. However, the built environment, the urban fabric and undoubtedly the cultivated landscape, too, are quintessentially significant carriers of the memory of society, as Aldo Rossi also argues in his famous theory of the city. 'To the extent that this artificial nation is a built form, it also embodies values, in particular durability and memory.'²⁹ This continuity is closely related to public life. The long lifespan of the urban structure creates room for (collective) memories, so that the city can be the interaction between the individual and the universal, as expressed in the relationship between the public and private realms, and in architecture between the rational design and the uniqueness of the place. Rossi's insightful analysis is clearly rooted in Italian – and other Western European – city centres, where monuments, landmark squares and streets have indeed had the time to nestle in the collective memory of their residents. Can we also

Sphere, An inquiry into a category of bourgeois society (Cambridge, MA: MIT Press, 1989), Originally published in German: Jürgen Habermas, *Strukturwandel Der Öffentlichkeit, Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft* (Neuwied/Berlin: Luchterhand, 1962); Richard Sennett, *The Fall of Public Man* (New York: Vintage, 1967); Richard Sennett, *The Conscience of the Eye, The Design and Social Life of Cities* (New York: Knopf, 1990).

26
See for instance his analysis of the Universal Citywalk in Los Angeles by the Jerde Partnership in: Boomkens, *Een drempelwereld*, op. cit. (note 5), 344-347.

27
Various terms have now been coined to denote this process (or partial aspects of it): *disneyfication*, *theme-parkisation*, *thematization*, *capsularisation*, *McDonaldisation*, *parochialisation*.

28
See, among others, Christine Boyer, *Cyber-*

genoemde ‘gated communities’, ‘shoppingmalls’ en de veranderende betekenis en functionaliteit van de (historische) binnensteden, maar ook de toename van het cameratoezicht op straat, het opstellen van gedragsregels en het weren van ongewenste personen uit de publieke ruimte, zijn meer en minder zichtbare exponenten van een beperking van de gelijkzijdigheid, die zich uitdrukt in pluraliteit en vrijheid. René Boomkens geeft in zijn dissertatie een waardevolle duiding van deze inperking. Hij benadrukt dat de hedendaagse ontwikkelingen gekenmerkt worden door ruimtelijke discontinuïteit. Het stedelijke weefsel verliest daardoor de potentie de talloos vele perspectieven binnen een samenhangend bestel te huisvesten.²⁶ De ruimte wordt opgedeeld, afzonderlijk en enkelvoudig geprogrammeerd voor een specifiek publiek.²⁷ De ruimte tussen deze ‘places-to-be’ bereist men per auto, waardoor deze in een ‘no-mans-land’ (kunnen) veranderen.²⁸ In de ervaring van de gebruikers verliest de stad haar publiek-ruimtelijke samenhang.

Sorkin cum suis heeft minder oog voor het tweede aspect dat Arendt benadrukt: enkel een duurzaam publiek domein is een zinvol publiek domein. Het gaat niet alleen om continuïteit in ruimte, maar ook om continuïteit in de tijd. In de architectuur is daar relatief weinig aandacht voor. De duurzaamheid ervan is teruggebracht tot milieutechnische aspecten. De gebouwde omgeving, het stedelijk weefsel en ongetwijfeld ook het cultuurlandschap zijn echter bij uitstek betekenisvolle dragers van het geheugen van de samenleving, stelt ook Aldo Rossi in zijn bekende theorie van de stad. ‘In zoverre dit kunstmatige vaderland een gebouwde vorm is, belichaamt het ook waarden, in het bijzonder duurzaamheid en

1967; Richard Sennett, *The Conscience of the Eye. The Design and Social Life of Cities*, New York 1990.

26
Zie bijvoorbeeld zijn analyse van de Universal Citywalk in Los Angeles van de Jerde Partnership in Boomkens, op. cit. (noot 5), p. 344-347.

27
Er zijn inmiddels verschillende termen gegeven aan dit proces (of deelaspecten hiervan): *disneyfication*, *verpretparkisering*, *themativering*, *capsularisering*, *McDonaldisering*, *parochialisering*.

28
Zie onder anderen Christine Boyer, *CyberCities. Visual Perception in the Age of Electronic Communication*, New York 1996.

Cities: Visual Perception in the Age of Electronic Communication (New York: Princeton Architectural Press, 1996).

29
Aldo Rossi, *De architectuur van de stad* (Nijmegen: Uitgeverij SUN, 2002), 31, originally published in Italian: Aldo Rossi, *L'architettura della città* (Padua: Marsilio Editori, 1966).

30
Manuel de Solà-Morales, ‘Openbare en collectieve ruimte. De verstedelijking van het privé-domein als nieuwe uitdaging’, OASE 33, *Over de transformatie van de metro-pool* (Nijmegen: Uitgeverij SUN, 1992); with the private, closed spaces, Solà-Morales means, among other things, the large department stores and shopping malls that from a typological standpoint turn away from urban life, that are private property and therefore not public space in the strict sense. Yet a large proportion of contemporary public life takes place there.

31
Arendt, *The Human Condition*, op. cit. (note 1), 195.

expect contemporary architecture to eventually become the carrier of this collective memory? Probably, although it is even questionable to what extent the old city centres themselves will remain carriers of collective memory, now that they are turning into open-air museums, as some theorists predict, and are severed from the vital urban fabric and get haphazardly attached to modernist expansion districts and large-scale public programmes that have been situated in the urban periphery. Seeking coherence among all these urban aspects is the job of architecture and urban design, whereby both continuities are essential. Barcelona-based architect Manuel de Solà-Morales in fact argues that ‘precisely there ... can a spectrum expansion of the communal city be produced that contributes to the hypertrophy of the public space itself. The significance of the public space lies not in the degree of its expanse, its quantitative predominance or its symbolic leading role, but in connecting private, enclosed spaces, so that these spaces too can be turned into collective patrimony.’³⁰

FINALLY Noting that architecture is part of the artificial ‘world of things’ underscores the significance of architecture, but also immediately puts it into perspective. Architecture is part of the preconditions; it does not constitute the public realm itself, but it is the stage upon which public life can develop. Concrete, steel and brick do not make a society; only citizens can do that. Arendt herself suggests this. Indeed she places the architect – in one of her few references to architecture – in the same league as the legislator: both create space by indicating its necessary boundaries, whereupon residents themselves must constitute the public realm by appropriating the public space.³¹ To make this possible it is imperative that continuity in space and continuity in time be brought together – only then will architecture be able to contribute to the construction of an active public realm – a public space that transforms the world into a *coherent system* of things and activities, because it brings people together.

Translation: *Pierre Bouvier*

herinnering.²⁹ Deze continuïteit is nauw verbonden met het publieke leven. De *longue durée* van de stadsstructuur scheidt ruimte voor (collectieve) herinneringen, waardoor de stad het samenspel kan zijn tussen het individuele en het collectieve, tussen het bijzondere en het universele, zoals dit tot uitdrukking komt in de relatie tussen het publieke en private domein en in de architectuur tussen het rationele ontwerp en de uniciteit van de plaats. Rossi's inzichtelijke analyse is duidelijk geworteld in de Italiaanse – en andere West-Europese – binnensteden, waar monumenten, monumentale pleinen en straten inderdaad de tijd hebben gehad zich langzamerhand te nestelen in het collectieve geheugen van haar bewoners. Kunnen we ook van de hedendaagse architectuur verwachten op termijn drager te zijn van dit collectieve geheugen? Allicht, al is het zelfs de vraag in hoeverre zelfs de oude binnensteden dragers blijven van het collectief geheugen, nu deze transformeren in openluchtmuseum, zoals sommige theoretici voorzien, en losgeweekt worden uit het vitale stedelijk weefsel en gemankeerd verknoopt raken aan modernistische uitbreidingsgebieden en grootschalige publieke programma's die zich in de stedelijke periferie hebben gevestigd. Het zoeken naar samenhang in al deze stedelijk aspecten is de taak voor de architectuur en stedenbouw, waarbij beide continuïteiten essentieel zijn. De Barcelonese architect Manuel de Solà-Morales stelt dan ook dat 'Juist dáár (...) een spectrumverbreding van de gemeenschappelijke stad geproduceerd kan worden die bijdraagt aan de hypertrofie van de openbare ruimte zelf. Het belang van de openbare ruimte ligt niet in de mate van uitgestrektheid, het kwantitatieve overwicht of de symbolische hoofdrol daarvan, maar in het onderling in verband brengen van particuliere, besloten ruimtes, waardoor ook die ruimtes tot collectief erfgoed gemaakt worden.'³⁰

29
Aldo Rossi, *De architectuur van de stad*, Nijmegen 2002, p. 31. (vert. van *L'architettura della città*, Padua 1966).

30
Manuel de Solà-Morales, 'Openbare en collectieve ruimte. De verstedelijking van het privé-domein als nieuwe uitdaging', OASE 33, *Over de transformatie van de metropool*, Nijmegen 1992; met de particuliere, besloten ruimten doelt de Solà-Morales onder andere op de grootschalige warenhuizen en shoppingmalls, die typologisch gezien zich afkeren van het stedelijk leven, die privaat eigendom zijn en daarom in strikte zin geen openbare ruimte. Toch speelt daar een groot deel van het hedendaagse publieke leven zich af.

31
Arendt, op. cit. (noot 1), p. 193.

UITLEIDING Met de constatering dat de architectuur een deel is van de artificiële 'wereld van de dingen' wordt het belang van de architectuur onderstreept, maar meteen ook gerelativeerd. Architectuur behoort tot de randvoorwaarden, ze constitueert het publieke domein niet zelf, maar is het podium waarop het publieke leven zich kan ontplooiën. Beton, staal en stenen vormen geen samenleving, dat kunnen slechts de burgers doen. Arendt zelf suggereert dit ook. Ze plaatst de architect – in een van de weinige verwijzingen naar de architectuur – dan ook in hetzelfde rijtje als de wetgever: beiden scheppen de ruimte door de noodzakelijke begrenzingen aan te geven, waarna de bewoners zelf het publieke domein moeten constitueren door de toe-eigening van de publieke ruimte.³¹ Om dat mogelijk te maken, wordt het zaak de continuïteit in ruimte en tijd bij elkaar te brengen – alleen dan zal de architectuur kunnen bijdragen aan de constitutie van een actief publieke domein – een publieke ruimte die de wereld transformeert in een *samenhangend bestel* van dingen en activiteiten, doordat het de mensen samenbrengt.